

Володимир КУЛИК

НАЦІОНАЛІЗМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ*

Дорадянська і радянська передісторія

Історичне існування українського етносу позначене лише короткими періодами самостійної державності, що віддалені один від одного десятиліттями і навіть століттями, протягом яких він був розділений між декількома державами, не маючи в жодній із них політичної або хоча б культурно-конфесійної автономії, і становив соціально неповний етнічний субстрат, складений переважно з "низів". Тому в українському випадку не випадає говорити про спадкоємність національної і тим більше державницької свідомості — спадкоємність, яка дозволяє вважати східноєвропейські та деякі пострадянські націоналізми не лише продуктами комуністичних десятиліть, але й продовжувачами націоналізмів періоду "першого відродження". Сучасний український націоналізм (як і націоналізми більшості інших етнічних груп України) зростав передусім із національного будівництва й руйнування радянського періоду. Водночас саме "перше відродження" є тим фундаментом, на котрому відбувалося це будівництво/руйнування.

Одним із найбільш згубних наслідків бездержавного існування, який перешкоджав консолідації національної свідомості й формуванню визвольних рухів, була майже повна денационалізація вищих прошарків українського суспільства. Двічі в історії України — на початку XVII і на початку XIX століть — більша частина еліти приймала державну ідеологію панівних націй, що було своєрідною ри-

* Стаття підготовлена в рамках проекту "Друге національне відродження: націоналізми, національні рухи та утворення національних держав у пізньота посткомуністичних суспільствах", зорганізованому Маннгеймським Університетом (Німеччина)

скою, яка відокремлювала попередній період самостійної чи бодай автономної державності і знаменувала зведення українського народу до рівня етнічної маси. За таких умов національне відродження, здійснюване в XIX столітті світською інтелігенцією — єдиною, окрім селянства і (в Галичині) духовенства, соціальною групою, яка зберегла український характер, — було спрямоване на озброєння цієї маси усвідомленням єдності українського народу, розділеного поміж Російською та Австрійською імперіями, і його багатого державними традиціями та визвольними змаганнями минулого. Ця свідомість повинна була б стати основою для виходу українського відродження, яке на початках мало характер літературно-етнографічного руху, в політичну площину. Однак політичне лідерство інтелігенції, з її утопізмом і соціалістичною упередженістю до "експлуататорських класів", у період революції 1917 — 1920 рр. виявилось чи не головною причиною поразки незалежної української державності.

Втім, поразка УНР не означала поразки української державності взагалі. Сталінські репресії придушили націоналістичні домагання "українізаційних" еліт і силоміць перервали культурні відродження українців та інших етнічних груп республіки. Але модернізація, впроваджувана радянським режимом, звільнила суспільство від структурної неповноти: українці стали більшістю в містах; посіли провідні позиції в найважливіших сферах суспільного життя, в т.ч. в керівництві компартії республіки; національні еліти, що формувалися, отримали адміністративні та комунікативні засоби, аби впливати на (досить високо освічені) маси, стимулюючи їхню колективну свідомість. Це завдання полегшував формально державний статус УРСР. Приєднання в 1939 — 1945 рр. Західної України, хоча й супроводжувалося масовим терором і ліквідацією національних еліт і національних інститутів, водночас істотно зміцнило цей статус: УРСР стала державою майже всіх українців. А головне — влило в радянізований організм українського суспільства свіжу кров національної свідомості, мобілізація котрої не припинялася на західних землях, передусім у Галичині, в міжвоєнний період і особливо посилилася в роки другої світової війни. Це мало ви-

няткове значення для каталізації націоналістичних настроїв еліт у 60-і й 80-і роки.

Водночас, за умов політичного централізму та зміцнілої після другої світової війни гегемонії російської нації, можливості забезпечення етнічних прав і політичної автономії були дуже обмеженими. Тому мірою післясталінського подолання тоталітарного всевладдя центру та всепроникного страху перед репресіями українські партійні й культурні еліти почали вимагати економічної, культурної і навіть політичної автономії, яка відповідала б досягнутому рівневі етнічної мобілізації. Деяка лібералізація режиму наприкінці 50-х — першій половині 60-х років вивела на поверхню опозиційні явища в керівництві КПУ та серед науково-культурної інтелігенції. Подальша жорстка позиція центру призвела до усунення Шелеста й заморожування культурного відродження, яке щойно розпочиналося. Партійна еліта надалі наважувалась обороняти лише економічні інтереси республіки, не протидіючи й навіть сприяючи широкомасштабній русифікації. Однак політика дедалі більшої централізації, яку центр проводив, аби запобігти рецидивам автономізму, не могла не викликати нових спроб опору з боку українських еліт, тому що робила по суті непотрібним їхнє існування як особливої проміжної ланки з певною самостійною легітимністю. Особливо гостро відчувала цю загрозу гуманітарна, зокрема літературна інтелігенція: русифікація, міграційні процеси, деградація села позбавляли її впливу на маси, тобто вже звичної функції повноцінної еліти. Тому не дивно, що саме письменники та інші гуманітарники після початку в середині 80-х років нової лібералізації першими підняли націоналістичні гасла.

Витоки та ідеї

Виявленню націоналістичних настроїв, що його вможливила горбачовська перебудова, дав поштовх Чорнобиль. Катастрофічні наслідки аварії для України та її народу відкрилися не відразу й не сприймалися попервах в етнічних чи територіальних категоріях. Але плани союзних міністерств щодо дальшого розвитку в республіці атомної

енергетики та здійснення низки інших масштабних екологічно небезпечних проєктів (в тому числі і в місцях, що є історичними символами України) без огляду на громадську думку й навіть на місцеву владу інтерпретувалися як злочинна діяльність адміністративно-командної системи (в пізнішому дискурсі — імперського центру), спрямована проти українського народу. Вимоги обмежити їхню могутність, адресовані спершу найвищому партійному керівництву, невдовзі трансформувалися в заклики до проведення екологічних референдумів, передання всієї влади від партійних органів Радам і суверенітет УРСР.

Екологічна риторика відіграла величезну роль у пробудженні національної та політичної свідомості мас, їх мобілізації на протистояння комуністичному режимові, що організаційно втілювалося передусім у Народному русі України за перебудову. Нездатність і небажання влади вирішувати екологічні проблеми, які в суспільній свідомості набували першочергової важливості, — політизували цю свідомість, вносили до порядку денного питання про владу. Навряд чи лідери опозиції, яка визрівала в рамках режиму, інструментально використовували цю динаміку (інша річ — колишні дисиденти, які повернулися до політичної діяльності з чітким розумінням політичних причин екологічних проблем); радше вони самі пройшли таку еволюцію на півкроку попереду мас, і в її процесі переорієнтовувалися на важливіші, як на їхній погляд, проблеми. Однак вони цілком усвідомлювали, як показує аналіз опозиційного дискурсу, мобілізаційний потенціал екологічної пропаганди, яка звертається до проблем, зрозумілих і важливих (як виявилось, доти, доки їх не затьмарила проблема виживання за умов економічної кризи) для кожної людини. Особливо важливе значення мала та обставина, що ця пропаганда об'єднувала перед лицем спільного лиха та спільного ворога — політичної й економічної системи, яка була джерелом цього лиха та гарантом його увічнення, — представників усіх етнічних і соціальних груп. Інтегративній ролі екологічної риторики, поряд із демократичністю й толерантністю риторики національної, дослідники приписують важливу роль у відверненні в Україні етнічних конфліктів, яких не змогла уникнути більшість інших республік. Варто зазначити, однак, що

"інклюзивну" модель розв'язання екологічних проблем (народ проти системи — увесь народ, принаймні в принципі), вибрану відповідно до "інклюзивного" характеру цих проблем, лідери націоналістичної опозиції вважали за можливе поширити на всі сфери суспільно-політичної активності (вона, власне, й була зреалізована в Русі), недооцінюючи розбіжності між інтересами окремих етнічних і соціальних груп. Безпідставність цих сподівань очевидна хоча б тому, що націю, відродження якої проголошувала своєю метою опозиція, вона розуміла все ж таки не в територіальному, а в етнічному сенсі.

В цьому нові українські націоналісти продовжували своїх попередників, які від часів народництва ХІХ ст. окреслювали розділених державними кордонами українців як спільноту передусім етнічну. За відсутності соціальної верстви-носія державної традиції (тобто, по суті, за відсутності самої традиції) український націоналізм був не націоналізмом (історичної) нації-держави, для котрої логічною була б територіальна концепція, а етнонаціоналізмом етнічної меншини, який бореться за її емансипацію. Український націоналізм (за винятком його крайніх елементів) послідовно підтримував національні прагнення меншин, що населяють Україну, — вважаючи, однак, їхнє національно-культурне відродження можливим лише за умови відродження українців. Ця теза стала основою позиції Руху з національного питання.

Втім, продовжувачами ідей і завдань попередніх етапів українського націоналізму можна вважати лише колишніх дисидентів. Лідери націоналістичної опозиції, що формувалася всередині режиму, навряд чи добре знали ідейну спадщину попередників, яка була надійно замурована владою в спецховищах і тотально сфальсифікована пропагандою. Етнічну концепцію української нації вони приймали з причин функціональніших. По-перше, для гуманітарної інтелігенції було природно вважати нацією спільноту, на яку вона як еліта розповсюджувала свій вплив, — тобто спільноту лінгвокультурну. По-друге, вони усвідомлювали величезний мобілізаційний потенціал етнічного націоналізму: після десятиліть асиміляційної

політики "злиття націй" (що була крайнім нівеляційним варіантом націоналізму державно-громадянського) національно-культурне відродження українців та інших етнічних груп виглядало актом історичної справедливості. До того ж прилучення до історії та культури задовільняло загострену в період ідеологічного вакууму й соціально-політичних змін потребу індивіда в груповій ідентичності — і прилучати його належало передусім інтелігенції.

Що стосується першого аспекту, то лінгвокультурне окреслення нації впиралося в проблему російськомовних (зрусифікованих) етнічних українців, які складають приблизно третину населення республіки. Русифікація зробила україномовне населення меншістю в масштабах усієї України й абсолютною меншістю у великих містах, що різко обмежувало вплив гуманітарної еліти на маси та спроможність відроджуваного українського етнонаціоналізму захищати інтереси своєї групи. Тому, починаючи з перших письменницьких виступів на захист української мови, націоналісти послідовно обстоювали етнічне розуміння нації, що спиралося на спільне походження, зафіксоване — за браком надійніших критеріїв — графою "національність" у паспорті. Самосвідомість як критерій, що визначає націю, вони відкидали, не визнаючи особливих етнокультурних інтересів — і відповідно, прав — російськомовних українців чи закарпатських русинів, яких уважали частиною української нації. Звуження сфери функціонування української мови було оголошено загрозою існуванню нації, і задля повернення їй належного місця в житті суспільства письменники ще 1987 року висунули вимогу конституційно закріпити її державний статус. Але ще до того як націоналістам удалося домогтися початку українізації чиновників, вони спробували "дерусифікувати" російськомовного обивателя, українця за паспортом. Апелюючи до партійного керівництва (а пізніше до законодавців), письменники вимагали скасувати прийняте наприкінці 50-х років положення про право батьків вільно вибирати мову навчання для своїх дітей. Вони доводили, що за умов майже повної відсутності шкіл з українською мовою навчання в містах сходу та півдня республіки це на позір демократичне положення утискає

права україномовних громадян. Влада відмовилася виконати цю вимогу, демонструючи більше, ніж в опозиції, розуміння можливої конфліктогенності силових методів українізації. Однак і вона недооцінила силу спротиву населення й еліт російськомовних регіонів, які не бажали, щоб мовний фактор перешкоджав їхній соціальній мобільності. Здійснена після проголошення незалежності спроба привести мовний режим шкіл у відповідність з етнічним складом населення зазнала невдачі в найбільш зрусифікованих регіонах, а закон про мови — за всієї м'якості його "українізаційних" положень — так і не було виконано.

Якщо націоналісти й не усвідомлювали неможливість ефективної дерусифікації "згори", за допомогою державної лінгвокультурної політики, вони все-таки розуміли, що вона буде неповною і нетривкою без етнічного вкорінення денационалізованого індивіда "знизу", через прилучення його до культури й особливо історії. Реабілітація забутих сторінок української літератури не лише допомагала письменникам і літературознавцям часів перебудови перебороти професійну несвободу, але й посилювала їхнє почуття групової ідентичності, відкриваючи належність до повнокровної літератури. Водночас ліквідація "білих плям" в історії, літературі та мистецтві вела до утвердження (в націоналістичному дискурсі — відновлення) цілісності національного буття, єдності "мертвих, живих і ненароджених", яка є необхідною умовою націоналістичної мобілізації. Але цілісність національного минулого так і не була відновлена. Замість "інтегрального" підходу (закликаючи до якого, Іван Лисяк-Рудницький наводив приклад Англії, в столиці якої пам'ятники Карлу I і Кромвелю стоять поряд) у пропагандистському дискурсі й почасти навіть в історичній науці відбулася по суті полярна заміна оцінок. На зміну класовому принципові прийшов державницький, про соціальні конфлікти всередині українського суспільства майже не згадувалось, усіляко підкреслювалася культурно-психологічна близькість та історична належність України до Європи, будь-які виступи проти Росії — незалежно від їхніх причин та наслідків — героїзувалися, а будь-які спроби союзу з нею кваліфікувалися як трагічні помилки чи навіть зрада. Трьохсотлітнє перебування України у складі царської й особливо більшовицької Росії сьогоднішні

націоналісти, слідом за Драгомановим, схильні вважати "пропащим часом". Роль Москви у "збиранні" й розширенні українських земель, модернізації суспільства та створенні національних еліт націоналістичні лідери, самі до цих еліт належачи, не визнають (чи навіть не усвідомлюють). Незмінна ворожість російських імперій до українського народу, незліченні страждання, яких він зазнав за три століття поневолення, були чи не найважливішими складниками націоналістичного обґрунтування незалежності України, а після її досягнення — неприйнятності будь-яких форм союзу з Росією, які, мовляв, ведуть до реставрації імперії. Не лише радикальні націоналісти, але й націонал-демократи здебільшого готові підпорядковувати національно-державним інтересам і партійно-ідеологічні розбіжності, і навіть свої декларовані демократичні переконання.

Важливу роль у поверненні минулого відіграла реабілітація українських церков, заборонених царським режимом. Від перших років перебудови боротьба за легалізацію Української католицької церкви стала одним із головних чинників консолідації національної свідомості галицьких українців, зробивши великий внесок у майбутній успіх націонал-демократичної опозиції та досягнення незалежності. Боротьба за визнання законних прав УКЦ завершилася щойно після перемоги націонал-демократів 1990 року на виборах до місцевих органів влади. Церква, прихильниками якої більшою чи меншою мірою залишилася впродовж десятиліть заборони більшість галичан, знову посіла в цьому найрелігійнішому з українських регіонів місце національної церкви. Тим часом відновлення автокефальної православної церкви ініціювали, як і в 20-ті роки, не так церковні кола, як україномовна інтелігенція великих міст, що бачила в ньому передусім частину національного відродження, а не задоволення релігійних потреб. Унаслідок високого ступеня русифікації центральної та східної України й конфесійної лояльності або інерції віруючого населення, більшість якого складають люди похилого віку, УАПЦ, не визнана як канонічна церква, не змогла стати серйозною альтернативою православної церкві, що підпорядкована Московському патріархатові. З іншого боку, націоналістичні політики, які брали участь у відродженні національного православ'я, здебільшого не розуміли авто-

номності й специфічності церковного життя, керуючись національно-державною доцільністю і покладаючись на адміністративні методи. Результатом цього стала здійснена ними 1992 року за підтримки тодішнього Президента Кравчука невдала спроба створити по суті державну церкву.

Підтримка ідеї державної церкви прикметна для характеристики своєрідного націоналізму колишніх компартійних функціонерів, які склали ядро "партії влади". В перші роки націоналістичної активності інтелігенції партпарат усіляко перешкоджав поширенню альтернативної ідеології й утворенню опозиційного політичного руху, справедливо вважаючи їх загрозою для своєї монополії на владу. Однак мірою посилення націоналістичних настроїв у масах компартія мусила, аби зберегти вплив, апелювати в своїй пропаганді до національних вартостей — мови, історії, державності (вживалось поняття "суверенітет", яке в комуністів означало не державну незалежність, а розширення повноважень республіки у складі Союзу). Ще пізніше (приблизно в середині 1990 р.), коли політична опозиція й економічна криза підважили лояльне ставлення чималої частини населення до союзної влади, "суверен-комуністична" частина керівництва компартії усвідомила мобілізаційні можливості націоналізму як важеля, за допомогою якого республіканські еліти зможуть досягти радикального розширення своєї влади за рахунок дедалі слабшого центру, і водночас важливість націоналістичної легітимації свого прагнення не віддати цієї влади опозиції. А невдалий путч у серпні 1991 року дав "суверен-комуністам", які пожертвували своєю партією, шанс очолити боротьбу за незалежність, використовуючи адміністративні та комунікаційні можливості апарату для посилення "згори" національної ідентичності, що її інтелігенція намагалася формувати "знизу".

Від націоналізму інтелігентської опозиції націоналізм влади відрізнявся насамперед більшим наголосом на економічних передумовах незалежності та пріоритетом державно-громадянської орієнтації над етнічною. Обидві відмінності зрозумілі: додаткові мобілізаційні можливості номенклатури порівняно з гуманітарниками, які апелювали до українських етнокультурних вартостей, полягали в забезпеченні підтримки незалежності (і, відповідно, лояль-

ності до нової держави та її старої влади) з боку тих, для кого ці вартості не мали пріоритетного значення, — "національно несвідомої" частини українського населення, а також членів інших етнічних груп. Успіх сепаратистської агітації апарату був пов'язаний із приписуваною йому цими громадянами здатністю забезпечити добробут і стабільність у суспільстві (пригадаймо, що агітація відбувалася на тлі гострої економічної кризи та збройних міжетнічних конфліктів у деяких республіках СРСР). Перемогу Києва в пропагандистському двобої з Москвою, яка була підготовлена антиімперською риторикою попереднього, інтелігентського етапу, визначило використання республіканськими елітами міфа про тоталітарний союзний центр — не частину апарату, що охоплює всі рівні, від союзного до місцевого, а надбудову, що присвоює (в дискурсі етнічного націоналізму — перерозподіляє на користь Росії) ресурси України й інших республік. Сепаратистський заклик номенклатури був звернений (що логічно для еліти владної) до всього населення підконтрольної території — "народу України". Це дозволило уникнути поділу лояльностей за етнічною чи будь-якою іншою ознакою, що міг би обмежити її владні повноваження територіально (як сталося в Молдові чи Грузії) або взагалі зробити їх здійснення неможливим (згадаймо, що соціальний партикуляризм Центральної Ради був однією з головних причин її поразки).

Але якщо успіх сепаратистського проекту "партії влади" був проблематичним без підтримки етнічних меншин, то без підтримки української більшості він був просто неможливим. Тобто її державно-громадянський націоналізм мусив мати досить чіткий етнокультурний вимір, аби перемогти в боротьбі за маси (найперше — за їхні голоси на президентських виборах, які проводились одночасно з референдумом про незалежність) свого головного мобілізаційного конкурента — націоналізм націонал-демократичної опозиції. Найлегше (принаймні на пропагандистському рівні) номенклатурі було прийняти ті аспекти етнокультурного націоналізму, які формально в УРСР ніколи й не заперечувалися: мову, культуру, соціальну (але не політико-державну) історію. Надання українській мові статусу державної, пропаганда в офіційних мас-медіа козацької слави та багатства українського фольклору попервах

поєднувалися з підкресленням ролі більшовицької революції в реалізації прагнення українського народу до державності і рішучим неприйняттям "націоналістичної" символіки. Проте намір створити справді самостійну Україну, відмовляючись від союзних зв'язків з іншими "радянськими соціалістичними державами", вимагав легітимації іншими державними традиціями, які були б співзвучні пафосові відділення від Росії. Вже восени 1991 року ювілеї вчорашніх "класових ворогів" Драгоманова та Грушевського святкувалися на найвищому державному рівні, а невдовзі після референдуму — "націоналістичні" прапор, герб і гімн стали символами нової держави.

Певному етнічному "ухилові" державної національно-культурної політики сприяла також та обставина, що стратегію тієї політики номенклатура, переорієнтувавшись, запозичила в націонал-демократів. Цей ухил, помножений на характерну для бюрократичного апарату схильність до адміністративних методів (яка особливо яскраво виявилась у вищезгаданій спробі створити державну церкву), став причиною неприйняття чималою частиною населення України, передусім східних і південних областей, "націоналістичного" курсу президента Кравчука. Але й Президент Кучма, який прийшов до влади під гаслом ревізії цього курсу, через політичну залежність від націоналістичних партій та електорату не зміг змінити вже усталений статус-кво. Він, наприклад, не виконав передвиборної обіцянки надати російській мові офіційного статусу, що було б сприйнято як офіційна відмова від "дерусифікації". Деякі зміни в пропагандистському дискурсі було зроблено — наприклад, більше місце в українському минулому посів радянський період, особливо "Велика Вітчизняна війна". Однак внутрішньо- та зовнішньополітичні імперативи спонукають Кучму щораз більше говорити про традиції української державності й історичну належність України до Європи. У новій Конституції введено в офіційний обіг поняття "український народ" у значенні політичної нації. На її формування спрямована й державна етнополітика, в основу якої покладено формулу "етнічна різноманітність у межах політичної єдності". Однак знайти шляхи досягнення такої єдності за умов різноспрямованості націоналізмів двох основних етнокультурних груп буде непросто.

Як уже зазначалося, росіяни та російськомовні українці здебільшого відкидають етнічну концепцію нації — навіть у тому "неповному" вигляді, який покладено в основу державної пропаганди й політики. Сформований за роки незалежності пропагандистськи й почасти політично, націоналізм цих двох груп (які виступають в національно-культурній сфері — зокрема й унаслідок "дерусифікаційних" нахилів українських націоналістичних партій — як одне ціле) їхні ідеологічні суперники та деякі аналітики розглядають як етнонаціоналізм домінантної в минулому етнокультурної групи, що прагне зберегти свої привілеї. Натомість автор цієї статті вважає, що це — принаймні на рівні масової свідомості — більшою мірою державно-громадянський націоналізм людей, які воліли б уникнути етнізації суспільно-політичного життя і зберегти (в сенсі політичного курсу — повернути) мовну реальність радянських часів, коли вживання української чи російської мов відбивало радше регіональну, групову й індивідуальну звичку, аніж розвинуту етнічну свідомість (прикметний факт: навесні 1994 року у ході проведеного в Донецьку соціологічного опитування більшість респондентів надали кваліфікації "радянська людина" перевагу над етнічними самоозначеннями). Не випадково ці групи не виробили власної етнонаціоналістичної ідеологічної та політичної платформи; вони неоднораз пропонували себе (устами своїх лідерів) як політичну опору правлячому режимові — якщо він відмовиться від "націоналістичного" курсу, — а позаяк він не бажає цього робити, підтримують головно комуністів (відновлювачів СРСР).

Із решти етнічних меншин дві досягли найбільших успіхів в організації своєї національно-культурної діяльності (шкіл, церков, газет, театрів, національних асоціацій і т.д.): угорці, які компактно живуть у Закарпатті, та розсіяні по всій Україні євреї. В обох етнонаціоналістична мобілізація спиралася на міцний фундамент етнічної свідомості, найважливішим елементом якої в першому випадку була мова, а в другому — історична пам'ять голокосту й дискримінації. Обидві меншини лояльні до української держави, обидві великою мірою спираються на матеріальну та духовну підтримку з боку своїх етнічних батьківщин, обидві мають непогані шанси зберегтися як автономні етнокультурні

співтовариства в майбутній українській політичній нації (хоча перспективи єврейської меншини суттєво ускладнюються еміграцією її членів до Ізраїлю, на стимулювання якої і спрямована переважно організаційно-фінансова допомога тієї держави). Більшість інших меншин (у тім числі й досить великі болгарська, грецька та білоруська), лідери яких також намагалися реалізувати етнокультурну модель мобілізації, — внаслідок високого рівня радянської асиміляції та браку матеріальних ресурсів не виробили достатньо міцної етнічної ідентичності і в масі своїй підтримують, як видається, державно-громадянську концепцію української пострадянської нації. Етнічну мобілізацію поляків і зміцнення їхніх зв'язків із польською державою полегшує підтримуване нею відродження римо-католицької церкви, котру в Україні традиційно сприймають як церкву польську. Нарешті, цілком особливе місце посідає націоналізм кримськотатарський, який намагається на частині теперішньої території Української держави зреалізувати право свого народу на самовизначення.

Форми організації та методи діяльності

Ідейний арсенал націоналізму науково-культурних і партійно-адміністративних еліт, як було показано, великою мірою визначався фактором, що стимулював їхню національну активність, — суперечністю між тією частиною "владного пирога", на яку вони претендували як повноважні представники потужної етнотериторіальної групи, та обмеженою роллю, яку надавала їм централізована радянська система. Так само форми організації та методи діяльності створеного ними національного руху і — пізніше — держави багато в чому визначалися інституційними й комунікаційними можливостями цих еліт у середині режиму, що стали передумовами успіху їхньої націоналістичної апеляції до мас.

Почнемо, як і в попередньому розділі, з гуманітарної, передусім із письменницької інтелігенції, офіційний статус якої дав їй важливі стартові переваги перед конкурентами-аутсайдерами, що суттєво вплинуло на характер національного руху. Зокрема, участь письменників у вирішенні мовних і культурних питань уважалася природною, їхній

пропагандистський вплив на школи та підприємства ком-
партія навіть заохочувала; як частина всесоюзної письмен-
ницької організації Співка письменників України мала
певну незалежність від республіканського керівництва й
могла рішучіше відгукуватися на перебудовчі заклики цен-
тру; вона, врешті, мала власні друковані видання та своє
приміщення з залом, куди жодного разу не приходила
міліція розгонити "незаконні збіговиська". Тому про
загрозу існуванню української мови й самої нації було
можливо говорити не на кухні, а на з'їздах і партзборах
письменників, а друкувати ці промови не в самвидаві, а в
офіційній, поширюваній по всій республіці "Літературній
Україні", наклад якої збільшився за кілька років у десятки
разів, перевищивши двісті тисяч примірників. Такі ко-
мунікаційні можливості дозволили приєднати до письмен-
ницької публіцистичної активності істориків, біологів, еко-
номістів, правників і таким чином поширити функціо-
нальну сферу гуртованої інтелектуальної еліти на проблеми
екології, економіки, державності УРСР тощо. Водночас
підтримка читачів ставила письменників і науковців, що
здобули публіцистичну популярність, на чолі масових "груп
за інтересами", від імені яких вони зверталися до
керівництва КПУ та Верховної Ради. Будь-яких виявів опо-
зиційності до цього керівництва "офіційна" інтелігенція
всіляко уникала, — навіть тоді, коли в ході ініційованих
Горбачовим обговорень проектів партійних документів і
законів висловлювала пропозиції, спрямовані по суті на
зміну політичного й економічного ладу.

Тим часом активність "неформалів" і дисидентів влада
ще довгий час намагалася придушити, тим самим ради-
калізуючи їхні ідеї та методи, кристалізуючи опозиційну
свідомість і спонукаючи спілкуватися з масами за допомо-
гою демонстрацій, мітингів і самвидаву. Владні структури
— від ЦК КПУ і КДБ до офіційних мас-медіа — усіляко
намагалися відокремити "конструктивну" діяльність
офіційної інтелігенції (яку належало стримувати від
політизації) від "підривної" діяльності політичного
"андерграунду". Однак зближенню цих двох "гілок" сприя-
ло дедалі виразніше усвідомлення спільної мети й не-
обхідності об'єднати зусилля задля її досягнення. Особливо
важливою була співпраця в екологічній сфері та — в Га-

личині — у боротьбі за реабілітацію греко-католицької церкви: ці актуальні проблеми привели десятки й навіть сотні тисяч людей на мітинги, де вперше виступали разом представники письменницького істеблішменту й "антирадянських" груп. У середині 1989 року письменницька ініціатива створення Народного руху України за перебудову, яку керівництво КПУ зустріло "в штики", привела до фактичного переходу політично активного ядра Співки письменників в опозицію до республіканської влади й об'єднання його набутих "усередині режиму" комунікаційних можливостей з ідейним і організаційним багажем "неформалів" і дисидентів. Так народився Рух.

Це була оптимальна для обох "гілок" форма політичної організації, яка дала можливість письменникам переплавити публіцистичні здібності в політичний капітал, а дисидентам — поширити свій організаційний і ідейний вплив на маси. Дисиденти й деякі інші члени "неформальних" організацій, хоч і вважали Рух (як і самі екологічні, історико-культурні чи правозахисні організації) проміжною ланкою на шляху до політичних партій, усвідомлювали незрівнянно більший мобілізаційний потенціал масового суспільно-політичного руху та конечну потребу єдності опозиційних до режиму сил. І навіть після того, як прагнення сформувати жорстку організаційну структуру, розбіжності щодо методів (а почасти й мети) діяльності та особисті амбіції лідерів усе-таки призвели в 1990 — 1991 рр. до партійного розмежування, Рух спершу залишався "парасолькою", яка забезпечувала узгодженість дій національно-демократичного руху й цілісність його іміджу в очах населення. Це відіграло важливу роль під час підготовки до референдуму про незалежність і перших президентських виборів, але вже тоді партійно-фракційні розбіжності та протиборство амбіцій не дозволили опозиції виставити єдиного кандидата проти ставленика "партії влади" Кравчука. Невдовзі по тому розкол серед націонал-демократів і перетворення Руху на одну з партій призвели до різкого падіння популярності цього табору, що фактично означало кінець масового національного руху. Втім, це сталося вже після того, як він досяг своєї головної мети — незалежності.

Цю мету він проголосив не відразу. І не лише з тактичних міркувань, хоча лібералізація та послаблення режиму, радикалізація масової свідомості й досвід політичної боротьби безумовно впливали на програмні постулати. Спочатку Рух був не стільки націоналістичним (національно-визвольним), скільки демократичним, опозиційним тоталітарному імперському режимові рухом, що розглядав реалізацію прав людини та прав нації в контексті радикальної перебудови суспільства. Людям загальнодемократичних переконань (здебільшого російськомовним), які становили чималу частину членів Руху, відокремлення України від Росії не здавалося необхідним і бажаним: вони вірили в можливість вирішення національного питання в межах єдиної реформованої держави й намагалися зберегти економічні та духовні зв'язки з Росією. До того ж мало хто 1989 року, коли Рух засновувався, вважав повну незалежність реально досяжною з огляду на репресивну могутність тоталітарної держави — в тому числі й серед націоналістів, котрі розуміли, що землі, збирані впродовж століть, імперія просто так не віддасть. Проте мірою розвіювання реформістських та "інклюзивних" (про які згадувалося на початку статті у зв'язку з екологічною пропагандою) ілюзій національно-демократичний рух перетворювався на національно-визвольний, і забезпечення прав нації дедалі частіше інтерпретувалося як необхідна й достатня умова реалізації прав людини. Багато космополітичних демократів, усвідомивши розбіжність між своїми ідеалами й інтересами та цілями й методами націоналістичної більшості, перейшли від Руху до ліберальних, соціал-демократичних чи інших партій. Радикалізації національного руху сприяло також дедалі більше усвідомлення його лідерами й учасниками сили зорганізованих мас у протистоянні режимові, що слабнув і стрімко втрачав легітимність через нездатність задовільнити економічні потреби мас і відставання від еволюції їхньої політичної свідомості. (Вплинула, певно, й зорієнтована на незалежність позиція західної діаспори, яка збирала на підтримку Руху гроші, що стали поряд із пожертвами учасників і симпатиків в Україні важливим джерелом фінансування його діяльності.) Якщо в опублікованому в лютому 1989 року проекті програми Руху ставилася мета

"перетворення СРСР на справжній союз братерських суверенних народів на основі ленінської програми федералізму", у вересні, на першому з'їзді ця формула трансформувалася в "союз справді суверенних держав", заснований уже на новому союзному договорі (було вилучено згадку про загальносоюзну Конституцію, тобто йшлося по суті про конфедеративне об'єднання), то вже на другому з'їзді в жовтні 1990 року метою Руху було проголошено повну державну незалежність. А до серпня 1991-го цю мету поділяли практично всі опозиційні партії.

Лише цілковито незначна за кількістю та впливом на маси меншість національного руху вважала за можливе — чи навіть необхідне — використовувати задля досягнення цієї мети збройну боротьбу чи створення паралельних структур влади (в цьому тутешніх радикалів не підтримували навіть еміграційні націоналістичні угруповання, організаційні спадкоємці радикального націоналізму 30 - 40-х рр., що не цурався терористичних і партизанських методів боротьби). Рух і партії, що вирости з нього, послідовно обстоювали мирний, парламентський шлях переходу від УРСР до незалежної України і здебільшого уникали силових методів, які загрожували суспільству розколом, репресивною реакцією влади та людськими жертвами. Певний вплив на цей вибір справило усвідомлення неможливості масової збройної боротьби (навіть у Галичині вона навряд чи охопила б такі широкі маси, як п'ятдесят років тому) і згубності цього шляху, який призвів би до краху перебувочої лібералізації та пов'язаних із нею надій на політичне й національне визволення. Не меншу роль відіграла, либонь, і загальна демократична парадигма опозиції: моральну силу (та масову підтримку) національно-демократичному рухові давала не лише висока мета, але й відмова боротися з репресивною, терористичною державою її методами. Звичайно, націонал-демократи, усвідомлюючи революційний характер запропонованих змін (ішлося не про реформування, а про злам соціально-політичної і навіть національно-державної системи) та небажання номенклатури втрачати монополію на владу, не відмовлялися й від тиску на владні структури за допомогою демонстрації сили (мітинги підтримки або протесту, масові "стояння" перед Верховною чи регіональними Радами в дні ухвалення

важливих рішень), ультимативних вимог у заявах Руху та партій, організації страйків, особливо серед шахтарів (або ж спрямування економічних виступів у політичне русло). Домагаючись ухвалення Верховною Радою рішення про те, що українські юнаки мають проходити військову службу лише на території республіки, а потім виконання його союзним Міністерством оборони, Рух і контрольовані ним обласні Ради Галичини закликали призовників до відмови від служби, а також до дезертирства солдатів із частин, дислокованих поза межами України. І навіть голодування, хоч вони не підтримувалися як форма політичної боротьби, опозиція намагалася використати (як, наприклад, знамените студентське голодування в жовтні 1990 року у Києві, котре спричинилося до неабиякої радикалізації масової свідомості). Рішучість удаватися до силових методів зростала тоді, коли влада ігнорувала або цинічно використовувала для своїх інтересів правила демократичної "гри", або ж коли дотримання цих правил не давало бажаного опозиції результату (особливо характерною була така революційна свідомість для радикалів: у липні 1990 року, всього за три місяці після початку засідань нової Верховної Ради Степан Хмара закликав опозицію об'єднати зусилля та вивести під стіни парламенту сто тисяч осіб, аби таким чином домогтися його відставки й нових виборів). Але все ж таки головним шляхом досягнення незалежності націонал-демократи вважали парламентський: участь у виборах до Верховної та місцевих Рад, створення в них опозиційних демократичних фракцій, використання парламентської трибуни — як і передвиборчої агітації — для пропаганди своїх ідей, підштовхування Рад до здійснення передбачених Конституцією повноважень і до ухвалення рішень, які означали б реалізацію поставлених опозицією завдань. Цей шлях виявився найефективнішим у досягненні незалежності; він же, виключивши механізми компромісного розподілу влади на зразок польського "круглого столу", створив передумови збереження в незалежній демократичній державі позицій номенклатури та послаблення впливу націонал-демократів.

Непроста взаємодія демократичних ідеалів і націоналістичних інтересів виявилася і в ставленні українського національного руху до інших етнічних груп рес-

публіки. Як уже зазначалося, Рух продовжив демократичні традиції українського націоналізму, різко засуджуючи асиміляційну практику радянського режиму й закликаючи представників усіх етнічних груп об'єднати зусилля заради відродження спільного дому — України. Від перших місяців організації Руху до нього входили люди з різною етнічною належністю, і на першому з'їзді в його структурі було створено спеціальний орган для координації та сприяння діяльності організацій меншин — Рада національностей. З'їзд ухвалив резолюції проти антисемітизму, на підтримку боротьби кримськотатарського народу, звернення до всіх неукраїнців, які мешкають в Україні, й окремо — до російського населення республіки (особливо важливо, що вина за злочини імперії проти українського народу не покладалася на російський народ). Проте в ухваленій на з'їзді програмі Руху підкреслювалося, що "реалізація всієї повноти національних прав різних етнічних груп, які населяють Україну, невіддільна від усвідомлення ними того, що українська нація має в республіці статус історичного господаря". Значно відрізнялося від згаданих вище резолюцій нетолерантністю тону "дерусифікаційне" звернення до російськомовних українців, яке таврувало їх за "зречення материнської мови" та "малодушний і помилковий" мовний вибір: тут вина покладалася не на режим, політика якого по суті не давала людям можливості вибору, а на самих людей. Нетолерантна риторика, спрямована проти російськомовних українців, неготовність — принаймні на першому, бездержавному етапі національного руху — до компромісу в мовному питанні стала однією з головних причин зменшення популярності Руху на півдні та сході України й виходу з нього багатьох російськомовних інтелектуалів. Відноси́нам з етнічними меншинами, особливо з російською та єврейською, шкодило також властиве націонал-демократам своєрідне почуття національної солідарності з радикальними націоналістами, антисемітські й русофобські заяви та дії котрих підривали довіру неукраїнського населення до всього українського руху й пропагованої ним незалежної держави. Лідери Руху, рішуче засуджуючи шовіністичні провокації комуністичного режиму й будь-які антиукраїнські виступи, не виявляли (за рідкісними винятками) такої ж рішучості щодо шовінізму

"своїх". Щоправда, на відміну від радикалів, помірковані націоналісти намагалися не провокувати етнічні меншини. Міжнаціональних конфліктів в Україні не було, однак не було (через ті ж "інклюзивні" ілюзії, слабку організованість меншин і загальну нерозвиненість традиції раціоналістичної політики) і спроб спільно з представниками меншин визначити інтереси українського й неукраїнського населення та досягти між ними компромісу. Це завдання лягло на плечі структур новоутвореної Української держави, які також виявилися не цілком готовими до його виконання.

Державна ідея та державна практика

Націоналісти зображають державну незалежність України як результат багатовікової визвольної боротьби, спільний чин "мертвих і живих" в ім'я "ненароджених". У певному сенсі, історична інтерпретація протилежна до ідеологічної. Виступи проти панівних режимів (передусім революції середини XVII та початку XX ст.) справді багато в чому визначали подальший розвиток України, піднімаючи, зокрема, її політичний статус і/або посилюючи колективну ідентичність, однак незалежність була досягнута не стільки "всупереч історії", скільки "завдяки" їй; вона стала результатом усієї бездержавної еволюції українського суспільства (і чи не в першу чергу — викреслюваних націоналістами "пропавших" радянських десятиліть). А от спадкоємність державної свідомості й визвольної боротьби не раз переривалася, тому, коли наприкінці 80-х за умов нової "смути" в імперії незалежність знову, як і 1917 року, стала можливою, — вона не була самодостатньою вартістю ні для мас (окрім Галичини), ні для еліт (окрім гуманітарної інтелігенції). Щоби зробити ідею незалежної Української держави привабливою для них (що було необхідною умовою її втілення), націоналісти мушили подати цю державу як зосередження всіх чеснот для мас і умову функціональної (в тому числі владної) самореалізації для еліт.

Позаяк обґрунтовувалася незалежність стражданнями, яких українському народові завдала тоталітарна імперія, неможливістю зреалізувати за її умов права й можливості

людини та нації, то нову державу націоналістична пропаганда змальовувала як повну протилежність старій, радянській. Незалежна Україна, було обіцяно, забезпечить своїм громадянам матеріальний добробут, чисте довкілля, демократичні права й свободи, в тім числі рівні права для членів усіх етнічних, соціальних, конфесійних та інших груп, можливості для національно-культурного самовираження; національно-культурну чи навіть національно-територіальну автономію для етнічних меншин. Це не було лише інструментальним використанням міфа про світле майбутнє: націоналістичні ідеологи та політики, які ніколи не жили за умов ринку й демократії, і самі не розуміли їхньої суті, обмежень і ціни. Скажімо, демократію вони уявляли лише як абстрактну владу народу — антипод абсолютного відчуження влади за тоталітаризму, — головною ознакою якої вважали всевладдя представницьких органів ("вся влада Радам"), обмежене хіба що референдумами. Питання про тип державного устрою, форму правління, поділ влади, роль Конституції майже не обговорювалися до проголошення незалежності. Навіть бажана суспільно-політична система в націоналістичному дискурсі не була визначеною, хоча можна твердити, що більшість колишніх дисидентів орієнтувалися на західні ліберальні демократії, а вихідці з "офіційної" інтелігенції ще довго вірили в демократичний соціалізм (у цьому сенсі їх можна вважати наступниками націонал-комуністів 20-х років).

Демократію як форму організації суспільства відкидають лише радикальні націоналістичні угруповання, які критикують націонал-демократів за нездатність досягти гегемонії української етнонації, без якої, мовляв, годі говорити про справді українську державу. Ці субституціоналістські (донцовська каста "луччих людей" як виразник інтересів аморфної маси) й конфронтаційно-націоналістичні (досягнення інтересів української нації в боротьбі з іншими націями) ідеї великою мірою запозичено з критики інтегральними націоналістами 20-х років демократичної "м'якотілості" Центральної Ради. Але й поміркований націоналізм націонал-демократів слід кваліфікувати радше не як демократичний, а як популістський: проголошуючи своєю метою здійснення волі народу, вони насправді намагалися сформувати її, накинути йому свою волю. Проголо-

шення незалежності та її легітимація на референдумі відбулися в момент не лише слабкості імперії, але й дезорієнтації після невдалого заколоту опонентів націоналістів і самого населення (втім, і за таких умов деякі відомі діячі національного руху виступали проти затвердження акту про незалежність на референдумі, остерігаючися "несвідомого" населення). Коли ж за декілька років через погіршення економічної ситуації значна частина населення — на сході та півдні більшість — почала жалкувати про свій вибір на користь незалежності, і відновлена компартія перепланивала ці жалі в політичну силу, націоналісти стали докладати рішучих зусиль, аби не допустити до повторного народного волевиявлення. Тепер вони покладалися вже не лише на силу переконань, але й на закон, закликаючи до кримінального покарання організаторів збирання підписів за проведення референдуму про відновлення СРСР і до заборони компартії за "антидержавну діяльність". Змінилися й уявлення націоналістів про бажану форму правління та тип державного устрою: задля збереження незалежності потрібна була сильна державна влада, тому вони виступали за унітарну президентську республіку з жорсткою "вертикаллю" виконавчої влади (тим часом ліві обстоювали всевладдя парламенту й "вертикаль" Рад). Федералізація держави (про відданість якій заявляли на етапі боротьби за незалежність деякі знані діячі національного руху) й навіть радикальна децентралізація управління (вона була одним із головних гасел демократичної опозиції тоталітарному режимові) почали розглядатися як загроза територіальній цілісності держави та дієвості її владних структур. Етаристська орієнтація націоналістів зробила їх природними спільниками "партії влади", тому не дивно, що й перший, і другий Президенти України шукали їхньої підтримки. Проте колишня номенклатура не бажала ділитися владою з колишніми дисидентами, воліючи використовувати їх як ідеологічний фасад. Це й стало однією з головних причин розколу в таборі опозиції: на відміну від "державників", які вважали за потрібне всіляко підтримувати "гаранта незалежності" Кравчука, "демократи" на чолі з Вячеславом Чорноволом відмовилися підтримувати владу недемократичну, тобто без участі націонал-демократів. А за кілька років Чорновіл став одним із найрішучіших прибічників

конституційної реформи Леоніда Кучми, який намагався під виглядом поділу влади замінити всевладдя Рад ледь не диктаторськими повноваженнями президента.

В ухваленому напередодні референдуму законі про громадянство було прийнято "нульовий варіант" — громадянами України стали всі постійні мешканці УРСР, — адже незалежна Українська держава виникла як її наступниця (радикальні націоналісти, вважаючи СРСР не державою, а колонією, пропонували відновити УНР і надавати право участі у формуванні майбутніх органів влади лише особам, які визнають себе її громадянами). З огляду на відсутність альтернативної націоналістичної мобілізації такий інклюзивний державотворчий проект здавався націонал-демократам природним. До того ж будь-який інший варіант навряд чи забезпечив би внутрішню стабільність і визнання незалежної України міжнародною спільнотою. Рівності громадянських прав і соціальних можливостей представників усіх етнічних груп нова держава дотримувалася майже неухильно (що було визнано, наприклад, експертами Ради Європи). Критерієм спроможності для роботи на керівній посаді помірковані націоналісти — на відміну від ксенофобних радикалів, які наголошували етнічну належність, — уважали скоріше лояльність, прихильність до ідеї незалежності (вони, наприклад, виступали проти призначення на високі державні посади депутатів, які голосували 24 серпня 1991 року проти Акта про незалежність). Водночас орієнтація значної частини населення — особливо росіян та російськомовних українців — на тісну інтеграцію з Росією чи навіть на відновлення СРСР, усвідомлення цими групами своїх інтересів і його поступове оформлення в націоналізмі, відмінному від (україномовного) українського, провокувала ставлення до них уже не як до жертв русифікації, а як до потенційної "п'ятої колонії" (особливо небезпечної з огляду на зовнішню загрозу з боку Росії, яка не приховує своїх великодержавних амбіцій). Це ставлення не трансформувалося в заклики обмежити права "неблагонадійних" елементів, але породжувало нервову, конфронтаційну реакцію не лише на збирання підписів за референдум про відновлення СРСР чи, скажімо, пропозиції лівих про вступ України до Міжпарламентської асамблеї СНД, але також на вимоги надати російській мові

офіційного статусу й навіть на розроблений Міністерством національностей проект державної програми підтримки російської мови та культури (хоча аналогічні програми планувалося розробляти для всіх етнічних груп).

Звичайно, прагнення російської (російськомовної) етнолінгвістичної групи, що не бажає ставати однією з національних меншин, зберегти мовний статус-кво, який є результатом русифікаційної політики радянського режиму, не може бути прийнятним для українських націоналістів. Надто за умов, коли й у незалежній Українській державі закон про мови не виконується, російська мова панує не лише в бізнесі, але й у регіональних мас-медіа (окрім Західної України) й навіть книговидаванні, в містах сходу та півдня майже немає українських шкіл. Неспроможність влади "відновити справедливість" і задовільнити національно-культурні потреби україномовного населення посилює дієвість риторики радикальних націоналістів про анти-український характер правлячого режиму, збереження й навіть зростання загрози для української нації. А націонал-демократи використовують свій політичний вплив (зокрема, залежність виконавчої влади від їхньої підтримки в протистоянні з Верховною Радою), щоби принаймні не допустити до нових "поступок" влади російськомовному населенню. Як приклад можна назвати не лише статус російської мови, але й майнові претензії православної церкви Московського патріархату (конфесійну належність до якої націоналістам великою мірою вдалося пов'язати в масовій свідомості з політичною орієнтацією на реставрацію імперії). Оскільки не менший тиск чиниться з протилежного боку, державні структури часто виявляються не в змозі ухвалювати рішення з дражливих питань, причому збереження статус-кво в багатьох випадках працює проти україномовного населення: гірші стартові умови його мови, культури й ідентичності не компенсуються державним статусом і пропагандою, що не підкріплені конкретними протекціоністськими діями. Проте політична діяльність націоналістів спрямована, як уже зазначалося, не стільки на підтримку українського/україномовного населення в державі, що вважається результатом реалізації його права на самовизначення, скільки на захист і зміцнення самої держави. Цей державно-громадянський аспект їхнього на-

ціоналізму не додав націонал-демократичним і націоналістичним партіям популярності серед російськомовного населення, яке не поділяє їхніх лінгвокультурних пріоритетів і доволі індиферентно ставиться до держави й державності. Водночас неувага до найважливіших для простих людей соціальних проблем істотно послабила їхні позиції серед україномовних мас, чимала частина яких орієнтується тепер на лівих чи на "партію влади".

Не виявляли готовності до кооперації у врегулюванні міжетнічних суперечностей і представники російськомовного населення, в ролі яких виступали переважно ліві сили, які до націоналістів і "антинародної" виконавчої влади ставляться з явною політичною антипатією. Втім, для лівих етнічні проблеми є лише додатковим засобом для стимулювання соціального протесту. З огляду на брак кооперативних навичок і прагнень у дійових осіб етнополітичної сцени, пошук компромісу між їхніми інтересами й запобігання конфліктам цілком покладається на державу, яка в очах усіх етнічних груп має достатню демократичну легітимність (що підвищилася, зокрема, внаслідок безперешкодної зміни 1994 р. законодавчої та виконавчої влад). Однак держава в більшості випадків — і на загальнонаціональному, і на регіональному рівні — не заохочує до пошуку протилежні сторони, а опускає з вершин влади сам компроміс у вигляді такого собі *deus ex machina*. Почасти це зумовлено тим, що деякі етнокультурні групи (в першу чергу російська/російськомовна) не висунули авторитетних представників, уповноважених обстоювати їхні інтереси, почасти через схильність самої влади до адміністративних методів, її неготовність до ролі не арбітра, а одного з учасників переговорів, який передусім захищає дотримання законів і стабільність у суспільстві. Щоправда, державні діячі (в тому числі й Президент) час від часу проводять зустрічі з представниками національно-культурних товариств чи релігійних конфесій, їх залучають до участі в державних заходах і опрацюванні проектів законів та державних програм. Але набагато більший вплив на етнополітичний курс держави має діалог центральної влади з політичними партіями та регіональними елітами, який відбувається "за кулісами" — у вигляді торгу, в якому за політичну підтримку керівництво платить поступками з

окремих положень і високими посадами. Саме так, на думку деяких аналітиків, проходило узгодження проекту нової Конституції, зокрема питань про державну мову, символіку, статус кримської автономії тощо. Ухвалений текст більшість західних оглядачів оцінили як демократичний баланс між правами титульної нації та етнічних меншин, проте з огляду на декларативність прямої дії Конституції та брак необхідної правової бази й механізмів для реалізації цих прав вона може стати ще одним прикриттям недемократичного статус-кво. Крім того, Леонід Кучма великою мірою дав на відкуп регіональним елітам вирішення ідеологічних і національно-культурних проблем, дозволяючи діяти на власний (і місцевого населення) розсуд, що суттєво зменшило гостроту питань про історико-ідеологічні орієнтири державного будівництва та статус російської мови. Втім, останнім часом демонстративна орієнтація керівництва країни на незалежність і Європу спонукає його вимагати від виконавчої влади на місцях більшої ідеологічної визначеності.

Особливе місце серед етнополітичних проблем посідає Крим, зокрема статус і характер його автономії — одне з небагатьох питань, яке обговорювалося (в тому числі і в зв'язку з ухваленням Конституції) не лише "за кулісами", але й за допомогою різноманітних легальних механізмів. Чітке артикулювання регіональною владою своїх сепаратистських інтересів, вплив Росії та наявність іще однієї впливової етнополітичної сили — кримських татар, які рішуче виступають проти територіального (без визнання їхнього статусу як корінного народу) характеру автономії півострова, — не дозволили київській владі обмежитися адмініструванням. Врешті, шукати компромісу змушувала гострота протистояння, яке кілька разів переростало в конфлікт. За минулі роки кримська проблема була предметом численних переговорів, у тім числі й за участю міжнародних посередників (наприклад ОБСЄ), які стежили за дотриманням західних стандартів прав меншин. Завдяки певній гнучкості Києва, практичній відсутності тиску з боку Москви та розчаруванню кримських еліт у сепаратистському курсі, що привело до заміни попередніх непримирених керівників автономії конструктивнішими й прагматичнішими, — конфлікт удалося загасити (хоча про-

російські настрої великої частини кримчан і неготовність Москви відмовитися від використання "кримської карти" у внутрішній і зовнішній політиці не дозволяють уважати сепаратизм знейтралізованим). Проте невирішеною залишається проблема кримських татар, які досі не отримували від української влади не лише підтримки своїх претензій на пріоритетний статус і прагнення створити в Криму національно-територіальну автономію, але й достатньої допомоги в поверненні з місць депортації й улаштуванні на батьківщині. Збереження орієнтації українського керівництва на безнаціональну автономію може суттєво ускладнити стосунки між ним і кримськими татарами (які послідовно підтримували керівництво України в протистоянні з сепаратистами), що створило б загрозу нового конфлікту. Але Київ прагне передусім використати послаблення сепаратистського потенціалу автономії задля загального зниження її статусу. Особливу активність у цьому напрямку виявляють націоналістичні партії, які вважають, що жорстка унітарна структура держави дозволить запобігти в майбутньому новим загрозам її територіальної цілісності.